পাঠ - ১৩

ভাৰতত ইংৰাজ শাসনৰ প্ৰতিষ্ঠা, সম্প্ৰসাৰণ আৰু দৃঢ়ীকৰণ

মূল অৰ্হতা ঃ

- ভাৰতত ইংৰাজ শাসনৰ আৰম্ভণিৰ বিষয়ে ধাৰণা পাব।
- ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানী আৰু ফৰাচী ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ কাৰণ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।
- ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ দেশীয় ৰাজ্যবোৰৰ লগত হোৱা সংঘৰ্ষৰ কাৰণসমূহ জানিব পাৰিব।
- ভাৰতত ইংৰাজ সাম্ৰাজ্যৰ দৃঢ়ীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে আভাস পাব।

ইউৰোপীয় বেপাৰী জাতিবোৰ কেনেকৈ বেহা-বেপাৰ কৰিবলৈ আহি ভাৰতৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থা আৰু ৰাজনীতিৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰিছিল সেই বিষয়ে আগৰ পাঠৰ পৰা নিশ্চয় জানিব পাৰিছা। এই অধ্যায়ত আমি ইংৰাজ আৰু ফৰাচীসকলৰ মাজৰ তীব্ৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ অৱসান ঘটাই কেনেকৈ ইংৰাজসকলে ভাৰতত নিগাজীকৈ থাকিবলৈ এখন ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

ভাৰতত ইংৰাজসকলৰ যেনেকৈ প্ৰধান ঘাটি বোম্বাই (মুম্বাই), মাদ্ৰাজ (চেন্নাই) আৰু কলিকতা (কলকাতা) আছিল ঠিক তেনেকৈ ফৰাচীসকলৰ প্ৰধান ঘাটি আছিল দক্ষিণৰ পূব উপকূলত অৱস্থিত পণ্ডিচেৰী (পুডুচেৰী) আৰু বংগদেশৰ কলিকতাৰ ওচৰৰ চন্দননগৰ।

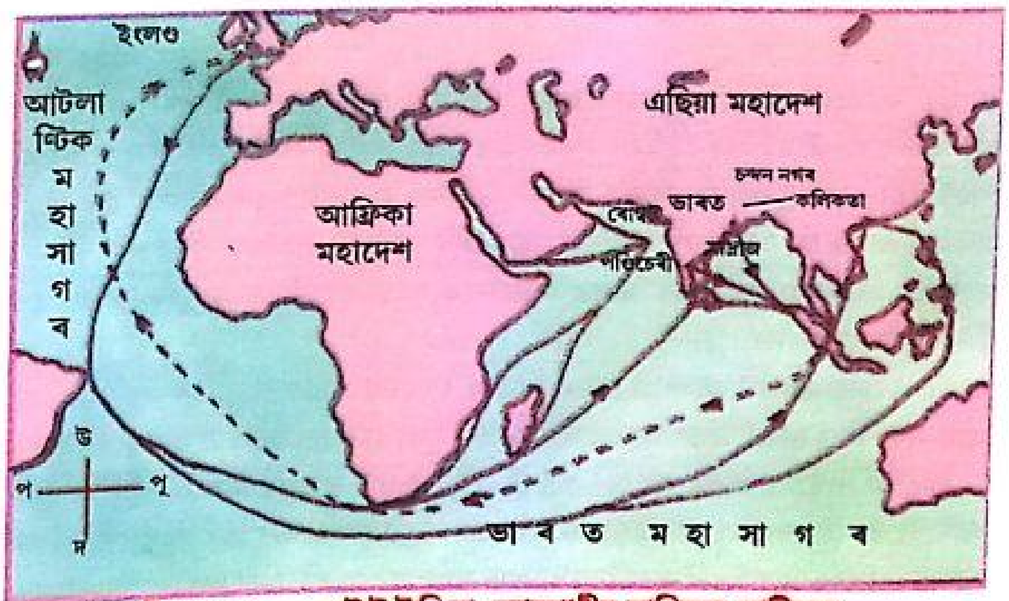

চিত্ৰ ১৩.১ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ বাণিজ্যৰ ঘাটিসমূহ

ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানী আৰু ফৰাচী ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে লাহে লাহে মোগল সাম্ৰাজ্য আৰু আন আন দেশীয় ৰাজ্যবোৰৰ দুৰ্বলতাৰ বিষয়ে বুজি উঠিছিল আৰু দুয়োটা কোম্পানীয়ে ভাৰতত নিজৰ নিজৰ একোখন সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তোলাৰ সপোন দেখিছিল। সেয়ে দুয়ো পক্ষই ভাৰতত ৰাজনৈতিক আধিপত্য বিস্তাৰৰ বাবে

সুযোগৰ অপেক্ষাত আছিল। অনতি পলমে তেওঁলোকৰ আগত সেই সুযোগো আহি পৰিছিল। ১৭৪০ খ্ৰীষ্টাব্দত অষ্ট্ৰিয়াৰ উত্তৰাধিকাৰৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হৈছিল তাত দুই ইউৰোপীয় শক্তি ক্ৰমে ইংৰাজ আৰু ফৰাচীসকলে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ বিৰোধী পক্ষত যোগ দিছিল।

ফলত এই ঘটনাই ভাৰতত থকা ইংৰাজ আৰু ফৰাচীৰ সম্পৰ্কতো প্ৰভাৱ পেলাইছিল। সুযোগ সন্ধানী ইংৰাজৰ নৌবাহিনীয়ে ১৭৪৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাৰতৰ দক্ষিণ-পূব উপকূলত ফৰাচী জাহাজ অৱৰুদ্ধ কৰি পণ্ডিচেৰীলৈ ভাবুকিৰ সৃষ্টি কৰিলে। সেই সময়ত যোচেফ ফ্ৰান্সিচ ডুপ্লে পণ্ডিচেৰীৰ গৱৰ্ণৰ আছিল। চতুৰ, দূৰদৰ্শী আৰু তীক্ষ্ণ বুদ্ধি সম্পন্ন গৱৰ্ণৰ ডুপ্লেই প্ৰত্যুত্তৰত ইংৰাজৰ অধীনত থকা মাদ্ৰাজ দখল কৰিছিল। ইংৰাজসকলে নিৰুপায় হৈ কৰ্ণাটকৰ নৱাবৰ সহায় বিচাৰিলে। কৰ্ণাটকৰ নবাবে ইংৰাজৰ সহায়ৰ বাবে পঠোৱা প্ৰকাণ্ড সৈন্যবাহিনীও ফৰাচীৰ হাতত পৰাজয় বৰণ কৰিছিল। কিন্তু হঠাতে ইউৰোপত দুই জাতিৰ মাজত হোৱা সন্ধিৰ লগে লগে ভাৰততো ইংৰাজ আৰু ফৰাচীৰ মাজত সন্ধি হয়। সেই সন্ধি মৰ্মে ফৰাচীসকলে ইংৰাজৰ পৰা দখল কৰা ঠাইবোৰ পুনৰ ঘূৰাই দিয়ে। ইয়েই ইতিহাসত **কৰ্ণাটকৰ প্ৰথম যুদ্ধ** বুলি জনাজাত।

চিত্ৰ ১৩.২ ডুপ্লে

জানি থওঁ আহা ঃ

- ১৭৪০ খ্ৰীষ্টাব্দত সম্ৰাট ষষ্ঠ চাৰ্লছৰ মৃত্যুত তেওঁৰ কন্যা মাৰিয়া থেৰেচা অষ্ট্ৰিয়াকে ধৰি আন আন ঠাইত থকা তেওঁৰ পৈতৃক শাসিত অঞ্চলসমূহৰ উত্তৰাধিকাৰী হৈছিল। কিন্তু প্ৰুচিয়াৰ ৰজা দ্বিতীয় ফ্ৰেডেৰিকে ৰাজকুমাৰী মাৰিয়াৰ পৰা ছাইলেচিয়া দখল কৰিবলৈ অহাৰ ফলত অষ্ট্ৰিয়াৰ উত্তৰাধিকাৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়।

ভাৰতবৰ্ষত ইংৰাজ আৰু ফৰাচী দুয়োপক্ষৰে যিহেতু একেই উদ্দেশ্য আছিল সেই উদ্দেশ্য পূৰণ নোহোৱাকৈ তেওঁলোক ক্ষান্ত হৈ থকা নাছিল। সোনকালেই তেওঁলোকে ভাৰতীয় ৰাজনীতিত হস্তক্ষেপ কৰিবলৈ সুযোগ বিচাৰি পালে। ১৭৪৮ খ্ৰীষ্টাব্দত হায়দৰাবাদৰ নিজামৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁৰ পুতেক নাছিৰ জং হায়দৰাবাদৰ নিজাম হৈছিল। কিন্তু মৃত নিজামৰ নাতিয়েক মুজাফৰ জঙো নিজাম পদবীৰ প্ৰবল দাবীদাৰ আছিল। ঠিক একে সময়তে কৰ্ণাটকতো তেনে এক পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হৈছিল। পূৰ্বৰ নবাব দোষ্ট আলীৰ জোৱায়েক চান্দ চাহিব মাৰাঠাসকলৰ কবলৰ পৰা মুক্ত হৈ আহিছিল। তেওঁ কৰ্ণাটকৰ নবাব আনোৱাৰ উদ্দিনক আঁতৰাই নিজে নবাব হ'বলৈ বিচাৰিছিল। সুযোগ সন্ধানী ডুপ্লেই গোপনে মুজাফৰ জং আৰু চান্দ চাহিবক সহায় কৰি দুয়োখন ৰাজ্যৰে আভ্যন্তৰীণ ঘটনাত হস্তক্ষেপ কৰিছিল। ফৰাচী, চান্দ চাহিব আৰু মুজাফৰ জঙৰ মিলিত আক্ৰমণত আনোৱাৰউদ্দিনৰ মৃত্যু হয় আৰু তেওঁৰ পুতেক মহম্মদ আলীয়ে ত্ৰিচিনপল্লীত আশ্ৰয় লয়।

ফৰাচীসকলৰ এই কাৰ্যৰ প্ৰত্যুত্তৰ হিচাপে ইংৰাজে প্ৰতিপক্ষ নাছিৰ জং আৰু মহম্মদ আলীক সহায় কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লয়। কিন্তু নাছিৰ জঙৰ আততায়ীৰ হাতত মৃত্যু হোৱাত ফৰাচীৰ সমৰ্থিত মুজাফৰ জঙেই হায়দৰাবাদৰ নিজাম হয়। কিছুদিন পিছত মুজাফৰ জঙকো শত্ৰুৱে হত্যা কৰাত ভূতপূৰ্ব নিজামৰ তৃতীয় পুত্ৰ চালাবৎ জঙক ফৰাচীসকলে নিজাম পাতে। মুজাফৰ জং আৰু চালাবৎ জং দুয়োজনেই কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে ফৰাচীসকলক মছলিপট্টনম বন্দৰ, তাৰ ওচৰৰ ভালেখিনি ঠাইৰ উপৰি কৃষ্ণা নৈৰ দক্ষিণৰ সমগ্ৰ ভূ-খণ্ড দান কৰিছিল। কৰ্ণাটকৰ নবাব চান্দ চাহিবেও ফৰাচীসকলক পণ্ডিচেৰীৰ আশে পাশে প্ৰায় ৮০ খন গাঁৱৰ কৰ্তৃত্ব সমৰ্পন কৰিছিল। এইদৰে হায়দৰাবাদ আৰু কৰ্ণাটকত ফৰাচীসকলৰ

চিত্ৰ ১৩.৩ ৰবাৰ্ট ক্লাইৰ

প্ৰতিপত্তি যথেষ্ট খিনি বাঢ়িছিল।

এনেকুৱা সংকটপূৰ্ণ পৰিস্থিতিত ইংৰাজ গভৰ্ণৰ চাণ্ডাৰ্চে ৰবাৰ্ট ক্লাইৰ নামৰ এজন ডেকা বিষয়াক আৰ্কট অৰ্থাৎ কৰ্ণাটক অভিযানৰ দায়িত্ব দিয়ে। প্ৰায় দুমাহ কাল আৰ্কট অভিযানৰ পাছত ক্লাইবে বিজয় সাব্যস্ত কৰিলে। আৰ্কট অভিযানৰ চমকপ্ৰদ কৃতকাৰ্যতাই ইংৰাজসকলৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষত ৰাজনৈতিক উত্থানৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। ইংৰাজে চান্দ চাহিবক বিতাৰিত কৰি মহম্মদ আলীক কৰ্ণাটকৰ নবাব পাতে।

ইতিমধ্যে নিজ নিজ গৃহ চৰকাৰে ভাৰতৰ আভ্যন্তৰীণ বিষয়ত হস্তক্ষেপ নকৰাৰ সিদ্ধান্ত লোৱাত দুয়োখন ৰাষ্ট্ৰই যুদ্ধৰ পৰা বিৰত থাকে। ডুপ্লেক গৃহ চৰকাৰে স্বদেশলৈ ঘূৰাই নিয়ে। এনেকৈয়ে দ্বিতীয় কৰ্ণাটক যুদ্ধৰ অন্তত দাক্ষিণাত্যত ইংৰাজৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বাট মুকলি হৈ পৰে।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- হায়দৰাবাদৰ মুজাফৰ জং আৰু কৰ্ণাটকৰ চান্দ চাহিবক ফৰাচীয়ে কিয় সমৰ্থন কৰিছিল?
- কোনে আৰ্কট অভিযান চলাইছিল?

নিজ নিজ চৰকাৰৰ নিৰ্দেশ মানি যুদ্ধ সামৰিবলগীয়া হৈছিল যদিও ইংৰাজ আৰু ফৰাচী দুয়োপক্ষই কিন্তু পুনৰ বিবাদ কেনেকৈ ঘটে তাৰ বাবে আগ্ৰহেৰে বাট চাই আছিল। ১৭৫৬ খ্ৰীষ্টাব্দত ইউৰোপত আৰম্ভ হোৱা সাত বছৰীয়া ৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ভাৰততো দেখা দিয়ে। ফ্ৰান্স আৰু ইংলণ্ডে ইউৰোপত এই যুদ্ধত পৰম্পৰৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বি হিচাপে থিয় দিছিল। ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ সুযোগ বিচাৰি থকা ফৰাচী আৰু ইংৰাজসকলে ভাৰততো পুনৰ যুদ্ধত নামি পৰিল। সেই সময়ত বংগদেশত থকা ৰবাৰ্ট ক্লাইবে ফৰাচী অধিকৃত চন্দন নগৰ দখল কৰে। ইপিনে ১৭৫৮ খ্ৰীষ্টাব্দত নতুন ফৰাচী গৱৰ্ণৰ তথা সেনাধ্যক্ষ লালিয়ে মাদ্ৰাজত থকা ইংৰাজৰ চেণ্ট ডেভিদ দুৰ্গ জয় কৰে। ইয়াৰ পাছত লালিয়ে তাঞ্জোৰ অৱৰোধ কৰি ব্যস্ত থকা সময়তে মাদ্ৰাজৰ ইংৰাজ কোম্পানীয়ে কলিকতাৰ পৰা সাহায্য বিচাৰে। অতিৰিক্ত সৈন্য-বাহিনী আহি পোৱাৰ পিছত ৱান্দিয়াছৰ যুদ্ধত ইংৰাজ সেনাপতি ছাৰ আয়াৰ কুটৰ হাতত ফৰাচী সেনাধ্যক্ষ লালি আৰু বুচীয়ে পৰাজয় বৰণ কৰে। ৱান্দিয়াছৰ যুদ্ধই ভাৰতত ফৰাচী প্ৰভাৱ লুপ্ত কৰিলে বুলি ক'ব পাৰি। অন্যহাতে এই যুদ্ধই ভাৰতত ইংৰাজসকলৰ উত্থান, প্ৰসাৰ আৰু আধিপত্য বিস্তাৰৰ পথ সুগম কৰে।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- চন্দন নগৰ কাৰ অধিকৃত ঠাই আছিল?
- ৱান্দিৱাচৰ যুদ্ধত ইংৰাজ আৰু ফৰাচীৰ কোন কোন সেনাপতি আছিল?

বংগদেশত ইংৰাজৰ আধিপত্য বিস্তাৰ ঃ

দাক্ষিণাত্যত খোপনি পুতি আগবাঢ়িব ধৰা ফৰাচী শক্তিক পৰাভূত কৰি ইংৰাজে ভাৰতত তেওঁলোকৰ সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ মসৃণ কৰি তুলিছিল। চতুৰ ইংৰাজ কোম্পানীয়ে ভৌগোলিক দিশৰ পৰা সুচল বংগদেশত আৱস্তণিৰ পৰাই

চিত্ৰ ১৩.৪ চিৰাজউদ্দৌল্লা

বিশেষ মনোযোগ দিছিল। তেওঁলোকে ভালকৈ বুজিব পাৰিছিল যে বংগৰ সাৰুৱা ভূমি কৃষিৰ বাবে উপযোগী হোৱাৰ বাবে ইয়াত খাদ্য শস্যৰ উৎপাদন পৰ্যাপ্ত। বংগদেশৰ পৰা সাগৰীয় পথেৰে বিশ্বৰ অন্যান্য ঠাইলৈ ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ বাবে যথেষ্ট সুবিধা। তদুপৰি কুটিৰ শিল্পৰ ক্ষেত্ৰতো ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ তুলনাত বংগদেশ যথেষ্ট চহকী। ব্যৱসায়-বাণিজ্যতো বংগদেশ আগবঢ়া। সেয়েহে বংগদেশত ব্যৱসায়িক আৰু ৰাজনৈতিক আধিপত্য স্থাপনত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে বিশেষ গুৰুত্ব দিছিল। দাক্ষিণাত্যত কৰ্ণাটক যুদ্ধ চলি থকাৰ সময়ত বংগদেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি দুৰ্বল হৈ পৰিছিল। এই দুৰ্বলতাৰ সম্পূৰ্ণ সুযোগ ইংৰাজ কোম্পানীয়ে ল'ব বিচাৰিলে। ১৭৫৬ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগৰ নবাব আলিবৰ্দি খাঁৰ মৃত্যু হয়। নবাবৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ কোনো পুত্ৰ সন্তান নথকাত নবাবী পদক লৈ বিবাদৰ সূত্ৰপাত হয়। নবাব আলিবৰ্দি খাঁৰ মৃত্যুৰ আগতে তেওঁৰ তিনিগৰাকী জীয়েকৰ ভিতৰত সৰু জীয়েকৰ পুত্ৰ চিৰাজউদ্দৌল্লাক বংগৰ নবাব হিচাপে উত্তৰাধিকাৰী পাতি থৈ গৈছিল। সেই মতে আলিবৰ্দি খাঁৰ মৃত্যুৰ পিছত ছিৰাজউদ্দৌলা বংগৰ নবাব হয়। কিন্তু ডাঙৰ জীয়েক ঘাচিতি বেগম আৰু মাজু জীয়েকৰ পুত্ৰ ছৌকৎজঙো বংগৰ সিংহাসনৰ দাবীদাৰ আছিল। সেই সময়ত ঘাচিতি বেগম ঢাকাৰ শাসনকৰ্তা আছিল। বংগৰ দেৱান ৰাজবল্লভ ঘাচিতি বেগমৰ সমৰ্থক আছিল। সিংহাসনৰ পৰা বঞ্চিত হৈ এওঁলোকে চিৰাজউদ্দৌল্লাৰ বিৰুদ্ধে ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত হয়। এই গৃহকন্দলৰ সুযোগ লৈ ইংৰাজ আৰু ফৰাচীসকলে নিজকে শক্তিশালী আৰু সুৰক্ষিত কৰিবলৈ বংগদেশত সামৰিক দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ অগ্ৰসৰ হয়। চিৰাজউদ্দৌল্লাই দুয়োপক্ষকে দুৰ্গ নিৰ্মাণ কাৰ্য বন্ধ কৰিবলৈ আদেশ দিলে। ফৰাচীসকলে নবাবৰ আদেশ পালন কৰিলে কিন্তু ইংৰাজে চিৰাজউদ্দৌলাৰ আদেশত কানসাৰ নিদিলে। আনহাতে ইংৰাজসকলক বংগদেশত বেহা-বেপাৰৰ যি সুবিধা দিয়া হৈছিল তাৰো তেওঁলোকে অপব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইংৰাজ বণিকে কোম্পানীৰ নামত গাইগুটীয়াকৈ ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰাৰ ফলত নবাব প্ৰাপ্য ৰাজহৰ পৰা বঞ্চিত হয়। তদুপৰি নবাবৰ বিষয়া দেৱান ৰাজবল্লভৰ পুত্ৰ কৃষ্ণদাসক নবাবৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে ইংৰাজসকলে কলিকতাত আশ্ৰয় দিছিল।

এইবোৰ কাৰণত কলিকতাৰ গৱৰ্ণৰ ড্ৰেকৰ প্ৰতি অসন্তুষ্ট হৈ চিৰাজউদ্দৌল্লাই ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ বিৰুদ্ধে সামৰিক অভিযান আৰম্ভ কৰিলে। এই অভিযানত ইংৰাজসকল নবাবৰ হাতত পৰাস্ত হয়। বংগদেশত হোৱা এই পৰাজয়ৰ বাতৰি পাই ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ মাদ্ৰাজ দুৰ্গৰ কৰ্ণেল ৰবাৰ্ট ক্লাইৱ আৰু নৌ সেনাপতি ওৱাটছনে সসৈন্যে আহি কলিকাতৰ ফোৰ্ট উইলিয়াম দুৰ্গ উদ্ধাৰ কৰে। কিন্তু অতি সোনকালে দুই পক্ষৰ মাজত আলিনগৰত সন্ধি হয়। সন্ধিৰ চৰ্ত মতে ছিৰাজউদ্দৌল্লাই বংগদেশত ইংৰাজসকলক পূৰ্বৰ সুযোগ-সুবিধাবোৰ দিবলৈ মান্তি হয়।

১৭৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দত কৰ্ণেল ৰবাৰ্ট ক্লাইৱে ফৰাচী অধিকৃত চন্দন নগৰ দখল কৰি ফৰাচী শক্তিক এশিকনি দিবলৈ ওলোৱাত ফৰাচীসকলে নবাবৰ ওচৰত আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰে। ইয়াতে ক্ষুণ্ণ হৈ ইংৰাজে নবাব আৰু ফৰাচীসকলৰ সৈতে মিত্ৰতা ভংগ কৰিবলৈ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ হয়। ইংৰাজসকলে নবাব চিৰাজউদ্দৌল্লাক গাদীচ্যুত কৰাৰ বাবে এক ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত হয়। এই ষড়যন্ত্ৰত নবাবৰ সেনাপতি মিৰ্জাফৰ, ৰায়দুৰ্ল্লভ, দেৱান ৰাজবল্লভ, উমিচাঁদ আৰু ব্যৱসায়ী জগত শেঠ আদি জড়িত আছিল। ৰবাৰ্ট ক্লাইৱে এইসকলৰ লগত এক গোপন চুক্তি কৰে। সেই চুক্তি মতে ইংৰাজসকলে চিৰাজউদ্দৌল্লাক আঁতৰাই মিৰ্জাফৰক বংগৰ নবাব পদত অধিষ্ঠিত কৰা হ'ব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- আলিবৰ্দি খাঁৰ মৃত্যুৰ পিছত বংগৰ নবাব কোন হৈছিল?
- বংগৰ নবাবী পদৰ দাবীদাৰ কোন কোন আছিল?
- চিৰাজউদ্দৌল্লাই কলিকতা অৱৰোধ কৰাৰ সময়ত ৰবাৰ্ট ক্লাইৱ ক'ত আছিল?

ষড়যন্ত্ৰৰ সকলো আয়োজন সম্পূৰ্ণ হোৱাত ৰবাৰ্ট ক্লাইৱে চিৰাজউদ্দৌলাৰ বিৰুদ্ধে সন্ধি ভঙ্গৰ মিছা অভিযোগ আনি যুদ্ধ ঘোষণা কৰে। ১৭৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দত মুৰ্ছিদাবাদৰ পৰা ২৩ মাইল দক্ষিণে ভাগিৰথী নদীৰ পাৰৰ **পলাশী** নামৰ ঠাইত নবাবৰ সৈন্যৰ লগত ইংৰাজৰ যুদ্ধ হয়। নবাবৰ দুই সেনাপতি মীৰমদন আৰু মোহনলালে তাকৰীয়া সৈন্যেৰেই অসীম পৰাক্ৰমেৰে যুঁজি অৱশেষত প্ৰধান সেনাপতি মিৰ্জাফৰৰ বিশ্বাসঘাটকতাৰ বাবে পৰাজয় বৰণ কৰিব লগা হয়। যুদ্ধত পৰাজিত চিৰাজউদ্দৌলাক মিৰ্জাফৰৰ পুতেক মিৰাণে হত্যা কৰে। পলাশী যুদ্ধৰ পিছত ইংৰাজে পূৰ্বৰ প্ৰতিশ্ৰুতি মতে মিৰ্জাফৰক বংগৰ নবাব পাতে। যুদ্ধৰ ক্ষতিপূৰণ হিচাপে মিৰ্জাফৰে ক্লাইৱ আৰু ইংৰাজ কৰ্মচাৰীসকলক অজস্ৰ ধন-সম্পত্তি দি পুৰস্কৃত কৰিছিল আৰু চৌবিছ পৰগণাৰ জমিদাৰী ইংৰাজ কোম্পানীক দান দিছিল।

চিত্ৰ ১৩.৫ মিৰ্জাফৰ

সামৰিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা পলাশী যুদ্ধক যুদ্ধ বুলি ক'ব নোৱাৰি যদিও এই যুদ্ধই ভাৰতীয় ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছে। এই যুদ্ধত জয়ী হৈয়েই ইংৰাজসকলে বংগৰ লগতে ভাৰতৰ আভ্যন্তৰীণ ৰাজনীতিত প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিবলৈ সুবিধা পায়। আনহাতে ফৰাচী শক্তি ক্ৰমান্বয়ে লোপ পাই আহে। পলাশী যুদ্ধৰ পৰাই মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ প্ৰায় সমাপ্তি ঘটিছিল আৰু ভাৰতত **আধুনিক যুগৰ** সূচনা হৈছিল বুলি গণ্য কৰা হয়।

মিৰ্জাফৰ বংগৰ নবাব হ'লেও প্ৰকৃততে ৰবাৰ্ট ক্লাইৱেই বংগৰ শাসনভাৰ চলাইছিল। সময়ত ইংৰাজৰ সীমাহীন দাবী পূৰণ কৰিব নোৱৰাত মিৰ্জাফৰ তেওঁলোকৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈ পৰিছিল। আনহাতে ইংৰাজৰ প্ৰভুত্ব মিৰ্জাফৰৰ বাবেও অসহনীয় হোৱাত তেওঁ ওলন্দাজসকলৰ লগ লাগি ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে ষড়যন্ত্ৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। ক্লাইৱে এই ষড়যন্ত্ৰ ব্যৰ্থ কৰি মিৰ্জাফৰক পদচ্যুত কৰে। এই ঘটনাৰ পিছতেই ১৭৬০ খ্ৰীষ্টাব্দত ক্লাইৱ স্বদেশলৈ ঘূৰি যায়। বংগদেশৰ নতুন গৱৰ্ণৰে মীৰকাছিমৰ লগত এক চুক্তি কৰি তেওঁক বংগৰ নবাব পাতে।

চিত্ৰ ১৩.৬ পলাশী যুদ্ধৰ পাছত মিৰ্জাফৰে ৰবাৰ্ট ক্লাইৱক সাক্ষাৎ কৰাৰ ছবি

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- পলাশী যুদ্ধত কোন দুজন সেনাপতিয়ে নবাবৰ হৈ পৰাক্ৰমেৰে যুঁজ দিছিল?
- ভাৰতৰ ইতিহাসত পলাশী যুদ্ধৰ গুৰুত্ব বিশ্লেষণ কৰা।

নবাব পদত অধিষ্ঠিত হৈয়েই মীৰকাছিমে ইংৰাজৰ লগত হোৱা চুক্তি মতে বৰ্ধমান, মেদিনীপুৰ আৰু চট্টগ্ৰামৰ ৰাজহ সংগ্ৰহৰ দায়িত্ব কোম্পানীক এৰি দিব লগা হয়। ইংৰাজৰ অনুগ্ৰহত নবাব হ'লেও মীৰকাছিম কিন্তু স্বাধীনচিতীয়া আছিল। বিভিন্ন ধাৰ-ঋণ মাৰি কোম্পানীৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হৈ তেওঁ স্বাধীনভাৱে শাসন কাৰ্য চলাবলৈ বিচাৰিছিল। সেয়ে তেওঁ ৰাজধানী মুৰ্ছিদাবাদৰ পৰা মুঙ্গেৰলৈ তুলি নিয়ে। পশ্চিমীয়া প্ৰশিক্ষকৰ অধীনত তেওঁ নতুনকৈ এটা শক্তিশালী ভাৰতীয় সৈন্যবাহিনী গঢ়ি তুলিছিল। মুঙ্গেৰত তেওঁ দুৰ্গ আৰু বন্দুক-বাৰুদ তৈয়াৰ কৰা এক বিৰাট কাৰখানা স্থাপন কৰিছিল। মীৰকাছিমৰ এইবোৰ কাৰ্যত ইংৰাজ কোম্পানী অসন্তুষ্ট হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ মাজত বিৰোধে দেখা দিছিল। এই বিৰোধ চূড়ান্ত পৰ্যায় পাইছিল এটা বিশেষ কাৰণত। পলাশী যুদ্ধৰ পিছত মোগল সম্ৰাটৰ পৰা ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে বংগদেশত বিনা শুল্কে ব্যৱসায় কৰিবলৈ অনুমতি পাইছিল। 'দস্তক' নামৰ প্ৰমাণ পত্ৰত কোম্পানীৰ বস্তু বুলি লিখি দিলেই সকলো বস্তু বিনা শুল্কে এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ নিব পৰা গৈছিল। কেৱল বহিঃ বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য এই ব্যৱস্থা কোম্পানীৰ কৰ্মচাৰীসকলে আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰয়োগ কৰিছিল। তাৰোপৰি কোম্পানীৰ কৰ্মচাৰীসকলেও কোম্পানীৰ নামত ব্যক্তিগত বাণিজ্য বিনা শুল্কে কৰিছিল। ফলত নবাবে পাবলগীয়া বাণিজ্য শুল্ক অস্বাভাৱিকভাৱে কমি আহিছিল। সেয়ে কোম্পানীৰ কৰ্মচাৰীক এশিকনি দিবৰ বাবে মীৰকাছিমে দেশীয় বণিকসকলে দিব লগীয়া শুল্কও উঠাই দিছিল। এই ব্যৱস্থাই কোম্পানীৰ স্বাৰ্থত আঘাত কৰাত পাটনাত থকা ইংৰাজ কুঠীৰ অধ্যক্ষ এলিছে এদিন হঠাৎ পাটনা চহৰ আক্ৰমণ কৰে। কিন্তু নবাবৰ সৈন্যই পাটনা দখল কৰি ইংৰাজক খেদি পঠিয়ায়। গতি বিষম দেখি ইংৰাজ কোম্পানীয়ে মীৰকাছিমৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ঘোষণা কৰে। ইংৰাজৰ সৈতে হোৱা কেবাখনো যুদ্ধত পৰাস্ত হৈ মীৰকাছিম পাটনা হৈ অযোধ্যাৰ নবাবৰ কাষ চাপিলগৈ।

চিত্ৰ ১৩.৭ মীৰকাছিম

মীৰকাছিমে অযোধ্যাৰ নবাব চুজাউদ্দৌলা আৰু মোগল সম্ৰাট দ্বিতীয় চাহ আলমৰ সৈতে লগ লাগি ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে এক সম্মিলিত যুঁজ দিয়াৰ মন মেলিছিল। বক্সাৰ নামে ঠাইত তেওঁলোকৰ সম্মিলিত সৈন্যবাহিনীয়ে ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰি পৰাজয় বৰণ কৰিবলগীয়া হয়। এই যুদ্ধত পুনৰবাৰ ইংৰাজৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰমাণিত হ'ল।

বক্সাৰ যুদ্ধৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে এই যুদ্ধত অকল বংগৰ নবাবেই নহয়, অযোধ্যাৰ নবাব আৰু মোগল সম্ৰাটো ইংৰাজৰ হাতত পৰাস্ত হৈছিল। আনহাতে ইংৰাজে পলাশী যুদ্ধৰ বিজয়ৰ পৰিপূৰ্ণতা বক্সাৰ যুদ্ধত লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ পিছৰ পৰাই বংগ, বিহাৰ আৰু উৰিষ্যাত ইংৰাজৰ শাসন প্ৰায় স্পষ্টকৈ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনীতিত প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

বক্সাৰ যুদ্ধৰ পিছত ১৭৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মোগল সম্ৰাট আৰু অযোধ্যাৰ নবাবৰ সৈতে ইংৰাজৰ এলাহাবাদত এক সন্ধি হয়। এই সন্ধিৰ চৰ্ত মতে নবাবে অযোধ্যা ওভোটাই পাইছিল। কিন্তু কোৰা আৰু এলাহাবাদ জিলা দুখন কোম্পানীক দিয়াৰ উপৰি যুদ্ধৰ ক্ষতিপূৰণ বাবদ ৫০ লাখ টকা কোম্পানীক দিবলগীয়া হৈছিল। মোগল সম্ৰাটৰ লগত হোৱা চুক্তি মতে কোম্পানীৰ পৰা সম্ৰাটে কোৰা আৰু এলাহাবাদ জিলা দুখন লাভ কৰে আৰু প্ৰতিদান স্বৰূপে মোগল সম্ৰাটে কোম্পানীক বংগ, বিহাৰ আৰু উৰিষ্যাৰ দেৱানী দিয়াৰ উপৰি উত্তৰ অঞ্চলৰ ৰাজহ সংগ্ৰহৰ কৰ্তৃত্ব দিয়ে। সম্ৰাটে ইয়াৰ বাবদ বছৰি ২৬ লাখ টকা কোম্পানীৰ পৰা পাব বুলি চুক্তিবদ্ধ হয়। ফলত ১৭৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰাই ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানী বংগৰ সৰ্বময় শাসনকৰ্তা হৈ পৰে। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে প্ৰতিৰক্ষা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতা নিজৰ অধীনলৈ

আনে। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ এই সফলতাই ইংলণ্ডৰ সংসদক কোম্পানীৰ যিকোনো কামত হস্তক্ষেপ কৰাৰ প্ৰতি আগ্ৰহান্বিত কৰি তুলিছিল। ইয়াৰোপৰি বংগদেশত কোম্পানীৰ বিষয়া বৰ্গৰ অনুশাসনহীনতাই শাসনৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট জটিলতা আনিছিল। সেয়েহে কোম্পানী চৰকাৰৰ শাসনৰ জৰিয়তে ইংলণ্ডৰ সংসদে ভাৰতত যাতে কিছু নিয়ম-নীতিৰ মাজেৰে শাসন চলাই নিব পাৰে তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি কোম্পানীৰ শাসনত সময়ে সময়ে কিছুমান আইন প্ৰনয়ন কৰিছিল। তাৰ ফলশ্ৰুতিত ১৭৭৩ খ্ৰীষ্টাব্দত **ৰেগুলেটিং এক্ট** নামে এখন বিধি জাৰি কৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- ভাৰতৰ ইতিহাসত এলাহাবাদ সন্ধিৰ গুৰুত্ব নিৰ্ণয় কৰা।

ৰেগুলেটিং এক্ট ঃ

ভাৰতত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ শাসন নিয়ন্ত্ৰণ তথা সুদৃঢ় কৰাৰ বাবে বৃটিছ সংসদে **ৰেগুলেটিং এক্ট** নামে এখন আইন প্ৰণয়ন কৰি বলবৎ কৰিছিল। এই আইনৰ দ্বাৰা বংগদেশৰ গৱৰ্ণৰৰ পদটো গৱৰ্ণৰ জেনেৰেললৈ উন্নীত কৰা হৈছিল। তেওঁৰ কাম-কাজত সহায় কৰিবৰ বাবে এখন চাৰিজনীয়া কমিটি গঠন কৰা হয়। বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজৰ গৱৰ্ণৰ দুজনক বংগৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ অধীনস্থ কৰা হয়।

ৰেগুলেটিং এক্টৰ সাংবিধানিক গুৰুত্ব যথেষ্ট আছে। এই আইন মতে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ ৰাজনৈতিক কাৰ্যক ভাৰতত স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা ভাৰতত ইংৰাজ চৰকাৰৰ স্থায়ী শাসনৰ পাতনি মেলা হৈছিল। কিন্তু ৰেগুলেটিং এক্টে বংগৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল গৱাকীৰ ক্ষমতা নিৰ্দিষ্ট কৰি নিদিয়াৰ বাবে পৰৱৰ্তী সময়ত এই আইন বিফলতাৰ সন্মুখীন হয়।

এনে আসোঁৱাহ আঁতৰোৱাৰ বাবে ইংলণ্ডৰ সংসদে পুনৰ এখন আইন জাৰি কৰি বৃটিছৰ শাসন ভাৰতত অধিক সুদৃঢ় কৰি তুলিছিল। এইখনেই আছিল ১৭৮৪ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগষ্ট মাহত বলবৎ কৰা **পিটৰ ভাৰত শাসন আইন** (Pitt's India Act)। এই আইন ইংলণ্ডৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী উইলিয়াম পিট (কনিষ্ঠ)ৰ নামেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছিল।

এই আইন অনুসৰি ইংলণ্ডত ছয় জনীয়া সদস্যৰে এখন **নিয়ন্ত্ৰক মণ্ডলী** গঠন কৰা হয়। এই সদস্যসকলে ভাৰতত কোম্পানীৰ কাম-কাজৰ তদাৰক কৰিব। বংগদেশত গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ পৰিষদৰ সদস্য সংখ্যা চাৰিজনৰ ঠাইত তিনিজনলৈ হ্ৰাস কৰা হয়। তদুপৰি এখন **আঞ্চলিক সভা** গঠন কৰা হয়। ইয়াৰ সদস্যসকলে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ চাকৰিত নিযুক্তি আৰু বাতিলৰ অধিকাৰ লাভ কৰে। পিটৰ ভাৰত আইনেই পৰৱৰ্তী বৃটিছ সাম্ৰাজ্যৰ শাসনৰ ভেঁটি স্থাপন কৰে। এই আইনৰ দ্বাৰা বংগদেশৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ পদবীটোক অধিক শক্তিশালী কৰি তোলা হৈছিল। ভাৰতত কেন্দ্ৰীয়ভাৱে শাসন চলোৱাৰ মূল আঁচনি পিটৰ ভাৰত আইনেই সূচনা কৰিছিল বুলি ক'ব পাৰি।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- পিটৰ ভাৰত আইন ৰেগুলেটিং এক্টতকৈ উন্নতৰ বুলি বিবেচনা কৰানে? দলত আলোচনা কৰি লিখা।

ইংৰাজ শাসনৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু দৃঢ়ীকৰণ ঃ

এনেদৰে বৃটিছে এদেও-দুদেওকৈ ভাৰতৰ শাসনত ভালকৈয়েই খোপনি পুতি বহিছিল আৰু লগতে কূটনীতিৰে ভাৰতীয় অৰ্থনীতি, দেশীয় ৰাজ্য হস্তগত কৰা, দেশীয় ৰাজন্য বৰ্গৰ ক্ষমতা কাঢ়ি লোৱা আদি কামবোৰ কৰি গৈছিল।

প্ৰথমে কোম্পানী চৰকাৰে ভাৰতীয় অৰ্থনীতি সংশোধন কৰাৰ নামত ৰাজহ ব্যৱস্থা কোম্পানীৰ দখললৈ নিছিল। এই ক্ষেত্ৰত গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ **'চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত'**ৰ কথাটো উল্লেখ কৰিব পাৰি। তেওঁ কোম্পানীৰ ৰাজহ বিভাগটো টনকিয়াল কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কৃষি ভূমিৰ ক্ষেত্ৰত চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত লগোৱা হৈছিল আৰু এই ভূমিসমূহ ভাগ ভাগ কৰি একোজন জমিদাৰৰ তত্ত্বাৱধানত দিয়া হৈছিল। জমিদাৰসকলে এটা নিৰ্ধাৰিত ৰাজহ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীক বাৰ্ষিক খাজনা হিচাপে দিব লাগিছিল। এই খাজনা দিব নোৱাৰিলে জমিদাৰী চৰকাৰৰ হাতলৈ গৈছিল। এই ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে লৰ্ড কৰ্ণৱালিছে তেওঁৰ সাত বছৰীয়া কাৰ্যকালত যথেষ্ট পৰিমাণে অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰি কোম্পানীৰ ৰাজভঁৰাল চহকী কৰিছিল।

চিৰস্থায়ী বন্দবস্তৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল এক শ্ৰেণীৰ নতুন জমিদাৰৰ উত্থান। চিৰস্থায়ী বন্দবস্তৰ ফলত পুৰণি জমিদাৰবিলাকে কোম্পানীক ৰাজহ দিব নোৱাৰিলে তেওঁলোকৰ মাটি নিলামত বিক্ৰী হৈছিল। এই নিলামৰ মাটি সেই সময়ৰ ধনীক শ্ৰেণীয়ে ক্ৰয় কৰিছিল। এই ধনীক শ্ৰেণীৰ অধিকাংশৰে পিচে কৃষি কৰ্মৰ লগত কোনো প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নাছিল। সেয়েহে এই ধনীক শ্ৰেণীয়ে কৃষকসকলৰ ওপৰত খাজনাৰ বোজা বৃদ্ধি কৰিছিল। ফলস্বৰূপে কৃষকসকল সততে ধাৰৰ বোজা সহ্য কৰিব লগা হৈছিল। এই নতুন ধনীক শ্ৰেণীটো ইংৰাজৰ আইন মতে মাটিৰ মালিক আছিল। সেয়েহে এই শ্ৰেণীৰ লোকসকল সদায় ইংৰাজৰ অনুগত আছিল আৰু ১৮৫৭ চনৰ বিদ্ৰোহত ইংৰাজক সহায়হে কৰিছিল।

চিত্ৰ ১৩.৮ লৰ্ড ৱেলেচলি

উল্লেখযোগ্য যে লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ পৰৱৰ্তী গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল চাৰ জন ছোৰে তেওঁৰ কাৰ্যকালত ভাৰতীয় ৰাজন্য বৰ্গৰ আভ্যন্তৰীণ কথাত সম্পূৰ্ণ নিৰপেক্ষ নীতি কঠোৰভাৱে পালন কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তী গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ৱেলেচলিয়ে এই নীতি কাৰ্যত প্ৰত্যাখ্যান কৰি আন এক সাম্ৰাজ্যবাদী নীতি ভাৰতত প্ৰয়োগ কৰিছিল। এয়াই আছিল ৱেলেচলিৰ **কৰদ মৈত্ৰী নীতি**। এই নীতিৰ চৰ্তসমূহ আছিল যে, যি দেশীয় ৰজাই কৰদ মৈত্ৰী নীতি মানি ল'ব তেওঁলোকক ইংৰাজ সৈন্য-বাহিনীয়ে সুৰক্ষা দিব। কিন্তু তাৰ বাবদ দেশীয় ৰজাই সৈন্য-বাহিনীৰ খৰচ বহন কৰিব লাগিব। আকৌ কৰদ মৈত্ৰী নীতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত ৰাজ্যৰ ৰজা অকৰ্মণ্য বুলি পৰিগণিত হ'লে, তেনে দেশীয় ৰজাক কোম্পানী চৰকাৰে ক্ষমতাচ্যুত কৰিব পাৰিব আৰু ৰাজ্যখন বৃটিছ চৰকাৰৰ পোনপটীয়া শাসনৰ তললৈ যাব। বহুতো দেশীয় ৰজাই কৰদ মৈত্ৰী নীতিৰ বান্ধোনত সোমাই ৰাজ্য হেৰুৱাব লগা হৈছিল ফলত ইংৰাজৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ বাট মুকলি হৈছিল। এই কৰদ মৈত্ৰী নীতিৰ জৰিয়তে কেইবাখনো ৰাজ্য বৃটিছৰ অধীনলৈ গৈছিল।

কোম্পানীৰ কাৰ্যকালৰ আন এটা সাম্ৰাজ্যবাদী নীতি হ'ল **স্বত্ব বিলোপ নীতি**। ১৮৩৪ খ্ৰীষ্টাব্দত কোম্পানীৰ বোৰ্ড অৱ ডাইৰেক্টৰসকলে এই নীতি উদ্ভাৱন কৰি ভাৰতত বৃটিছ ৰাজ্যৰ বিস্তাৰৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। এই নীতিৰ জৰিয়তে বৃটিছে কিছুমান দেশীয় ৰাজ্যৰ ৰজাৰ স্বত্ব বিলোপ কৰিছিল। স্বত্ব বিলোপ নীতিয়ে ভাৰতৰ বৃটিছ চৰকাৰক অতিশয় শক্তিশালী কৰি তুলিছিল। স্বত্ব বিলোপ নীতিৰ মূল কথা হ'ল বৃটিছৰ আশ্ৰয়ত থকা ৰাজ্যবোৰৰ উত্তৰাধিকাৰী নাথাকিলে বৃটিছ চৰকাৰৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ তেওঁলোকে তোলনীয়া উত্তৰাধিকাৰী ল'ব নোৱাৰিব আৰু অনুমতি বিহীন উত্তৰাধিকাৰী থাকিলেও সেই ৰাজ্য কোম্পানীৰ হস্তগত হ'ব। বৃটিছ চৰকাৰে স্বত্ব বিলোপ নীতি ৰজাৰ উপাধি, খিতাপ, পেন্সন আদিৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য বুলি ঘোষণা কৰিছিল। উত্তৰাধিকাৰী বিহীন ৰাজ্যই এই সকলোবোৰ সুবিধা হেৰুৱাব লগা হৈছিল।

লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে স্বত্ব বিলোপ নীতি প্ৰয়োগ কৰি ১৮৩৯ খ্ৰীষ্টাব্দত মন্দৱী, ১৮৪০ খ্ৰীষ্টাব্দত ক'লাবা, ১৮৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দত চাতাৰা, জৈৎপুৰ আৰু সম্বলপুৰ ৰাজ্য প্ৰত্যক্ষভাৱে ইংৰাজৰ শাসনৰ অধীনলৈ নিছিল। আকৌ এই নীতিৰে

১৮৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১৮৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত ভাগলপুৰ, উদয়পুৰ, নাগপুৰ আৰু ঝান্সী বৃটিছ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। এই নীতি প্ৰয়োগ কৰি লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে কৰ্ণাটকৰ নবাব, চুৰাট আৰু তাঞ্জোৰৰ ৰজাৰ সকলো সা-সুবিধা কাঢ়ি লৈ ইংৰাজৰ প্ৰভুত্ব ভাৰতত স্থাপন কৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- স্বত্ববিলোপ নীতি কিমান ন্যায্য আছিল? দলত আলোচনা কৰি একোটিকৈ টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে জানিব পাৰিছা যে কেনেকৈ ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে বংগদেশত ৰাজনৈতিক আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। বংগদেশকেই তেওঁলোকে সাম্ৰাজ্যবাদৰ মূল কেন্দ্ৰ হিচাপে লৈ ক্ৰমান্বয়ে সমগ্ৰ ভাৰততেই ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্ব স্থাপন কৰিবলৈ আগবাঢ়িছিল। ইংৰাজ গৃহ চৰকাৰে কোম্পানীৰ ভাৰত শাসন ব্যৱস্থাত জড়িত হৈ পিছলৈ কোম্পানীৰ চৰকাৰকেই নিজৰ হাতলৈ নিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা ঃ

- ৰান্দিৱাছৰ যুদ্ধই ভাৰতত ফৰাচী প্ৰভাৱ লুপ্ত কৰে আৰু ইংৰাজসকলৰ উত্থান, প্ৰসাৰ আৰু আধিপত্য বিস্তাৰৰ পথ সুগম কৰে।
- ভৌগোলিক দিশৰ পৰা সুচল বংগদেশত ইংৰাজ কোম্পানীয়ে আৰম্ভণিৰ পৰাই বিশেষ মনোযোগ দিছিল।
- চিৰাজউদ্দৌল্লাই ১৭৫৬ খ্ৰীষ্টাব্দত ফোৰ্ট উইলিয়াম দুৰ্গ দখল কৰে।
- ১৭৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দত পলাশী নামৰ ঠাইত নবাবৰ লগত ইংৰাজৰ ৰণ হয়।
- পলাশী যুদ্ধত জয়ী হৈ ইংৰাজে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰৰ সুবিধা পায়।
- মীৰকাছিমে ইংৰাজ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ ৰাজধানী মুৰ্ছিদাবাদৰ পৰা মুঙ্গেৰলৈ স্থানান্তৰ কৰে।
- বক্সাৰ যুদ্ধত বংগৰ নবাব, অযোধ্যাৰ নবাব আৰু মোগল সম্ৰাটৰ সম্মিলিত বাহিনী ইংৰাজৰ হাতত পৰাজয় বৰণ কৰিছিল। আনহাতে ইংৰাজে পলাশী যুদ্ধ জয়ৰ পৰিপূৰ্ণতা বক্সাৰ যুদ্ধত লাভ কৰিছিল।
- ভাৰতত ইংৰাজ কোম্পানীৰ শাসন সুদৃঢ় কৰাৰ বাবে বৃটিছ চৰকাৰে ৰেগুলেটিং এক্ট প্ৰণয়ন কৰিছিল।
- ৰেগুলেটিং এক্টৰ আসোঁৱাহ আঁতৰ কৰিবলৈ পিটৰ ভাৰত শাসন আইন প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল।
- 'কৰদ মৈত্ৰী' নীতি ইংৰাজৰ সাম্ৰাজ্যবাদী মনোভাৱৰ প্ৰথম প্ৰকাশ আছিল।
- স্বত্ব বিলোপ নীতি ভাৰতত ইংৰাজ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ শক্তিশালী প্ৰয়াস আছিল।

অনুশীলনী ঃ

১। **উত্তৰ দিয়া—**

(ক) ইংৰাজ আৰু ফৰাচীৰ মাজত কিহৰ বাবে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা হৈছিল?

(খ) প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় কৰ্ণাটক যুদ্ধৰ সময়ত ফৰাচীসকলৰ গৱৰ্ণৰ কোন আছিল?

(গ) চিৰাজউদ্দৌল্লাৰ প্ৰধান সেনাপতি কোন আছিল?

(ঘ) বংগৰ প্ৰথম গৰ্ণৰ জেনেৰেল কোন আছিল?

(ঙ) কোনে স্বত্ববিলোপ নীতি উদ্ভাৱন কৰিছিল?

২। শুদ্ধ উত্তৰ বাচি উলিওৱা—

(ক) পণ্ডিচেৰী ইংৰাজসকলৰ বাণিজ্য কুঠি আছিল।

(খ) ফৰাচীসকলে চালাবৎ জঙক হায়দৰাবাদৰ নিজাম পাতিছিল।

(গ) চিৰাজউদ্দৌল্লা আলিবৰ্দি খাঁৰ ডাঙৰ জীয়েকৰ পুত্ৰ আছিল।

(ঘ) পলাশী নামৰ ঠাইখন ভাগিৰথী নদীৰ পাৰত অৱস্থিত আছিল।

(ঙ) ৰেগুলেটিং এক্টে বংগৰ গৱৰ্ণৰ গৰাকীক গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল পদলৈ উন্নীত কৰে।

(চ) লৰ্ড ৱেলেচলিয়ে স্বত্ব বিলোপ নীতি প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল।

৩। ক্ৰমানুসাৰে সজোৱা—

চিৰাজউদ্দৌল্লা, মিৰ্জাফৰ, আলিবৰ্দি খাঁ, মীৰকাছিম।

৪। চমু উত্তৰ লিখা—

(ক) প্ৰথম কৰ্ণাটিক যুদ্ধ (খ) ডুপ্লে (গ) পলাশী যুদ্ধ

(ঘ) ৰেগুলেটিং এক্ট (ঙ) পিটৰ ভাৰত শাসন আইন (চ) চিৰস্থায়ী বন্দোবস্ত

৫। 'বংগৰ ঘৰুৱা বিবাদেই ইংৰাজৰ বংগ দখলৰ প্ৰধান কাৰণ'— কথাষাৰৰ যথাৰ্থতা নিৰ্ণয় কৰা।

৬। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ কোনবোৰ কাৰ্যকলাপে ছিৰাজউদ্দৌল্লাক অসন্তুষ্ট কৰিছিল?

৭। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ সাম্ৰাজ্যবাদী নীতি কি কি কাৰ্যাৱলীৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ পাইছিল আলোচনা কৰা।

৮। লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে স্বত্ববিলোপ নীতি প্ৰয়োগ কৰি কোন কেইখন ৰাজ্য কোম্পানীৰ শাসনাধীন কৰিছিল? তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

৯। ভাৰতবৰ্ষৰ এখন মানচিত্ৰ আঁকি তলত উল্লেখ কৰা স্থানসমূহ বহুওৱা—

পণ্ডিচেৰী, মাদ্ৰাজ, বোম্বাই, এলাহাবাদ, অযোধ্যা, পলাশী, কৰ্ণাটিক

১০। শিক্ষকৰ সহায়ত ইউৰোপৰ মানচিত্ৰ চাই অষ্ট্ৰিয়া, ইংলণ্ড, ফ্ৰান্স, জাৰ্মানী আদি বিচাৰি উলিওৱা।